

BEREND T. IVÁN — RÁNKI GYÖRGY

Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseire a két világháború között

Tanulmányunk nem törekszik átfogó képet nyújtani a két világháború közötti gazdasági fejlődésről, csupán megpróbál néhány új, eddig kevésbé kimunkált elvi közgazdasági kérdést felvetni, melyeknek figyelembevételére a korszak gazdaságtörténeti képét teljesebbé teheti.

*

Ismeretes, hogy az amerikai területek növekvő mezőgazdasági exportja, párosulva a nyugat-európai fogyasztás stagnálásával, először komoly mezőgazdasági áringadozásokat, később pedig mezőgazdasági válságot idézett elő, amely a két világháború közötti időszak egészét jellemezte. Az egyes országok vagy régiók reagálása azonban nagyon változó volt.

A nyugat-európai országok, amelyek többségükben mezőgazdasági importőrök voltak, jelentékeny előrehaladást tudtak biztosítani belső piacaik védelmével és a hazai termelés ösztönzése révén. Az európai kontinens nyugati országainak netto importja az 5 fő gabonaféléből az 1909—1913 közötti 16.4 millió tonnáról 1934—1938 között 10.5 millió tonnára, vagyis több mint egyharmadával csökkent.

Nyugat-Európa mezőgazdasági importőr országait az agrártermelés produktívitásának, a hozamok növekedésének és jelentős termelési struktúra-modernizálásnak fontos eredményei jellemezték. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a két világháború közötti fejlődéshez már elő volt készítve a talaj. Ebben a régióban már a világháború előtti 2—3 évtized során példátlan strukturális modernizálódás játszódott le az agrártermelésben. Ezt az átalakulást a mezőgazdaság intenzifikálása, növekvő produktívítása, a zöldség-, gyümölcs-termelés részarányának jelentős növekedése és nem utolsósorban az állattenyésztés gyors fejlődése jellemezték, mely utóbbit a takarmánytermelés nagyarányú növekedése alapozott meg.

Az exportőr országok azonban nem követhették ezt az utat. A mezőgazdasági termelés fejlődését már a világháború előtti szakaszában az extenzív fejlődés, a szántóterület kiterjesztése jellemezte, miközben nagyjából konzerválódtak az alacsony terméshozamok és a szántóművelés hagyományosan egyoldalú szerkezete. A két világháború közötti piac- és árviszonyok azután minden továbbfejlődést megállítottak és általában egy viszonylag hosszú stagnációs időszakot eredményeztek. A kedvezőtlen feltételek között nagy erőfeszítésekre volt szükség a meglévő termelési és termelékenység szintjének fenntartásához is. A kedvezőtlen körülmények ellenére a kelet-európai parasztság rendkívül szívós erőfeszítései és részben bizonyos állami intézkedések mégis több területen fontos eredményekre vezettek. Ezt elsősorban a Balkán-országokkal kapcsolatban mondhatjuk el. Ezek nemcsak stabilizálták a már elért termelési szintet, de lényeges lépése-

ket tettek a modern tőkés átalakulás útján, habár ezek az eredmények inkább egy korábbi, XIX. századi fejlődés jellegzetességeit viselték magukon, semmint a korabeli Európa modern agrárfejlődési tendenciáit képviselték volna.

A kelet-európai mezőgazdaság fejlődésének egyik legellentmondásosabb tényezője a *munkaerő-befektetés*. Ez a növekedési tényező a mezőgazdaságban független volt a piac- és árviszonyoktól és nem befolyásolták a növekedési ciklusok sem. A két világháború közötti években Nyugat-Európában a mezőgazdaságba bevont munkaerő további létszámnövelése már megállt, sőt a munkaerő-létszám állandó mérsékelt csökkenést mutatott. A Kelet-Európa nélkül számított európai mezőgazdaság férfi munkaerő-létszáma 1920-ban 28 millió főt tett ki, s ez a létszám 1930-ra 27.5, 1940-re pedig 27.3 millióra csökkent. Kelet-Európában ellentétes folyamatot láthatunk, amennyiben a férfi munkaerő-létszám ugyanezen években 17.5, 18.9, illetve 20.0 millió főre emelkedett, vagyis kerekén 15⁰/₀-kal.

A munkaerő létszámának növekedése azonban ellentmondásos növekedési tényezőnek ítéltető Kelet-Európa mezőgazdaságában. Elsősorban azért, mivel a falvakban már előzőleg is hatalmas tömegű népességfelesleg található. J. Tomasevich rendkívül egyszerű számítási módszerét alkalmazva (1 főre 1.25 hektár, vagyis 100 hektáronként 80 fő) a balkáni országokban hatalmas, valójában fel nem használt munkaerő-tömeg található; Romániában a mezőgazdasági népesség 25⁰/₀-a, Bulgáriában 27⁰/₀-a, Jugoszláviában pedig 41⁰/₀-a bizonyult feleslegesnek. A következő évtizedek népesedés-növekedése ugyanakkor meglehetősen gyors volt ahhoz, hogy túlhaladja a foglalkoztatási lehetőségek növekedését a régióban. A két világháború közötti gazdaság legdinamikusabb ágát reprezentáló gyáripar nem növekedett olyan mértékben, hogy fel tudta volna szívni a lakosság-növekedésből előállt munkaerő-többletet. Ez még a 30-as évek legjobb konjunktúra éveire is jellemző volt.

Évi átlag 1935—37 között	Bulgária	Jugoszlávia	Románia	Magyarország
	1000 főben			
A foglalkoztatottság növekedése az iparban és bányászatban	10	30	30	35
Az aktív népesség növekedése	45	135	140	30

Az ipar csupán a térség fejlettebb országaiban és a legkedvezőbb években tudta felszívni a népesség-növekedést. A Balkánon azonban az aktív népesség növekedésének csupán kevesebb mint 1/4-ét szívta fel az ipar.

Hozzá kell azonban tenni, hogy a falusi népesség-felesleg mérése a valóságban aligha lehetséges. A parasztság nagy része talált valamiféle munkalehetőséget a falvakban, legalábbis az év bizonyos részében, tavasszal és nyáron. A parasztgazdaságok és parasztsaládok elfedik a foglalkoztatottság valóságos méreteit. Ennek ellenére sokféle, különböző, sőt néha ellentmondásos számítás áll rendelkezésre, amely — igaz, igen eltérő mértékű — tömeges foglalkoztatáshiányt tükröz. Tomasevich számításai szerint a népességfelesleg Bulgáriában (27-ről 25⁰/₀-ra) és Romániában (25-ről 21⁰/₀-ra) csökkent, Jugoszláviában azonban valamelyest növekedett (41-ről 43-ra⁰/₀) 1921 és 1936 között. Ezek az átlagos számok azonban

még el is leplezik az említett országok legelmaradottabb területeinek különösen kritikus helyzetét. A 43%-os jugoszláv átlag, mely önmagában is hatalmas mértű foglalkoztatáshiányra utal, úgy alakult ki, hogy a legelmaradottabb körzetekben, pl. Dráva Banovina-ban 58%, Zeta-ban 66% és Primorje-ban 68% volt a megfelelő arány. Ugyanakkor azonban Dunav Banovina-ban az össznépszerűségnek mindössze 20%-a nem talált foglalkozást.

Vannak bizonyos becslések, amelyek szerint egy-egy mezőgazdasági munkás Magyarországon évente mindössze 105 munkanapot dolgozott és 1926-ban mintegy 720.000, 1938-ban pedig 1.1 millió férfi munkaerő-egységet lehetett volna kivonni a munkából a földművelés károsodása nélkül, a meglévő technológia használatát feltételezve. Ezek szerint a mezőgazdasági munkaerőnek a valóságban csupán nem több mint 50—55%-át foglalkoztatták.

Sok olyan számítást ismerünk, melyek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. D. Warriner híres könyvében írja: „Kelet-Európa egészében az agrártúlnépesedés a mezőgazdasági népesség egynegyedét-egyharmadát teszi ki.” P. Rosenstein-Rodan mintegy 20—25 millió teljes vagy részleges munkanélkülről beszél az összesen 100—110 milliós kelet-dékelet-európai össznépszerűség esetében. K. Mandelbaum becslése szerint az aktív falusi munkaerő 20—27%-a bizonyult feleslegesnek.

W. Moore Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária mintegy 60 milliónyi agrárnépességének 25%-ára teszi a mezőgazdasági munkanélküliséget.

Olyan számítások is rendelkezésünkre állnak, amelyek a tényleges mezőgazdasági népességet azzal a feltételezett agrárnépességi létszámmal vetik egybe, mely létszámra az európai mezőgazdasági produktivitás színvonalán lenne szükség a kelet-európai országokban. Ebben az esetben Csehszlovákiában 50%-kal több mezőgazdasági munkaerőre lett volna szükség, az országon belül azonban Szlovákiában 39, Kárpát-Ukrajnában pedig egyenesen 58% népességfelesleg jelentkezett volna. Ugyanezen számítások szerint az európai termelékenységi szint mellett Magyarországon a falusi népesség 22%-a, Romániában és Lengyelországban 51%-a, Bulgáriában 53%-a, Jugoszláviában pedig 61%-a vált volna feleslegessé. A 30-as évek elején tehát a közép-kelet-európai országokban a mezőgazdasági népesség mintegy fele bizonyult volna feleslegesnek.

Mindezek nyomán arra a következtetésre juthatnánk, hogy a munkaerőbefektetés nem lehetett a mezőgazdasági növekedés valóságos tényezője Kelet-Európában. A foglalkoztatáshiány példátlan nyomort és éhezést okozott Kelet-Európa falvaiban. Nyilvánvalóan ez volt az egyik legfontosabb társadalmi probléma a térség országaiban. Hozzátehetjük, hogy a tömeges foglalkoztatáshiány súlyos akadályt állított a technikai fejlődés és a termelékenység-növelés útjába is. A nagy tömegben rendelkezésre álló munkaerő ugyanis lenyomta a béreket, ami az emberi munkaerő gépekkel történő helyettesítését túlzottan költségessé és feleslegessé tette. A termelési költségek csökkentésének fő útja a nagybirtokon ilyen körülmények között a társadalmilag és gazdaságilag egyaránt legkárosabb módszer, a bércsökkentés maradt, míg a parasztgazdaságban a családi fogyasztás csökkentésének önkiszaroló útját választhatták csupán. A mezőgazdasági túlnépesedés sokrétű társadalmi-gazdasági követelményei közül talán a tőkefelhalmozásra gyakorolt hatását tekinthetjük az egyik legfontosabb mozzanatnak. A balkáni paraszti országokban ez volt egyik legfontosabb oka a tőkefelhalmozás alacsony színvonalának. A túlnépesedés esetében ugyanis egy egységnyi földre több fogyasztó és rosszabb termelőfogyasztó arány jut, ami határozottan csökkenti a

felhalmozási és beruházási képességet. Ebben az értelemben a túlnépesedés a fejlődés egyik legfőbb akadályává válik.

Ennek ellenére nagyon egyoldalú lenne a mezőgazdasági túlnépesedés ilyen irányú hatásainak hangsúlyozása, anélkül, hogy említenénk az érem másik oldalát. A hatalmas mezőgazdasági munkaerőtömeg és a rendelkezésre álló munkaerő növekvő létszáma ha számos vonatkozásban pusztító hatású is, mégis egyidejűleg fontos modernizálás és intenzifikálás forrásává is vált. A pozitív hatások természetesen nagyrészt a társadalmi hagyományok és szokások, valamint a parasztság kulturális színvonalának függvényei voltak. Ugyanazon mértékű túlnépesedés bizonyos régiókban nyomort és a gazdálkodás visszahanyatlását váltotta ki, míg más területeken erőteljes ösztönzést adott a maximális munkaerő-felhasználásra alapozott intenzív kertgazdaság kifejlesztéséhez, s ezek a régiók közötti különbségek néha ugyanazon országban is megfigyelhetők. A minél több munkaerő bekapcsolására alapozott intenzív kultúrák kifejlődését figyelhetjük meg a magyarországi Dunántúl, vagy a jugoszláviai Vajdaság német paraszti lakossága körében. Ezek a területek a német kisebbséghez tartozó parasztcsaládok jelentékeny része vált jómódúvá. Hasonló jelenség figyelhető meg a magyar Nagyalföld egyes területein, ahol sajátos történeti előzményekkel is kapcsolatosan magas kulturális és politikai szintet képviselő paraszti lakosság igen intenzív kultúrákat honosított meg (hagymások) és a kisparcellákat birtokló népes családok számára is viszonylag magas életszínvonalat tudott biztosítani. Ez a magatartás talán még jellemzőbb volt a bolgár parasztság jelentékeny részére. A bolgár kertészek Kelet-Európa más országaiban is különleges elismerést és státuszt vívtak ki. Bulgária rendkívül túlnépesedett, igen kicsiny parasztgazdaságainak nagy része kimeríthetetlen munkaerőtartalékokra támaszkodva tudta megteremteni világhírré emelkedett intenzív mezőgazdaságát és a két világháború között modernizálni a művelés szerkezetét. (Különleges jelentőséget helyezve olyan speciális termékek termelésére, mint a dohány, bor, főzelékek, rózsa stb.)

Jugoszláviában és Romániában a népesség-növekedés szükségessé tette és elő is segítette (nagyobb munkaerő-ráfordítás révén) a munkai igényesebb kukoricatermelés növekedését. Lengyelországban a megnövekedett mezőgazdasági munkaerő-ráfordítás az állattenyésztés fejlődésében realizálódott, bár az ország középső, keleti és déli régióiban az önellátó, elmaradott, még háromnyomásos rendszert alkalmazó parasztgazdaságok működtek. Az állattenyésztés szerepe azonban a piacra termelő parasztgazdaságban jelentős volt, ezek a gazdaságok Lengyelországban jövedelmeik negyötödét állattenyésztésből biztosították.

Túlnépesedés vagy rejtett foglalkoztatáshiány tehát csak olyan esetekben lett volna egyértelműen pusztító hatású termelési-gazdasági következményeiben, ha a modern tőkés attitűd jellemezte volna a parasztság működését, vagyis ha a pótlólagos munkabefektetéseket csak a marginális produktivitás meghatározó szintjén eszközölték volna. Mivel a rejtett foglalkoztatáshiány esetében a mezőgazdasági munka marginális produktivitása nullával egyenlő, a meggyökeresedett profitszemlélet léte esetén a következmények egyértelműen és határozottan károsak lettek volna. A kelet-európai és különösen a balkáni parasztgazdaságot azonban egyáltalán nem jellemezte egészében ez a fajta modern tőkés attitűd, vagy legalábbis csak nagyon ellentmondásos formákban. A parasztgazdaság számos régi feudális attitűdöt is megőrzött, amelyeknek továbbélése nyomán az újabb munkaerő-felhasználást nem feltétlenül befolyásolta a marginális produktivitás. Ezek a körülmények egyszerre segítették elfedni és ugyanakkor részben produktív módon felhasználni is a falusi népesség-felesleget és bizonyos káros követke-

mények ellenére, mint az előbbieken is utaltunk rá és mint még visszatérünk tárgyalására, hozzájárult a mezőgazdasági termelés kiterjesztéséhez és intenzifikálásához.

A hatalmas munkaerő-tartalékok és növekvő munkaerő-ráfordítás jelentette a legfontosabb feltételét és mozgató erejét a másik döntő mezőgazdasági ráfordítási tényezőnek: *a művelés alatt álló földterület kiterjesztésének*. A mezőgazdasági termelés fejlődésének ezen legegyszerűbb tényezője a fejlett Nyugat-Európában főként a XIX. században játszott meghatározó szerepet az agrártermelés forradalmasodásában. A tengerentúli mezőgazdasági exportőr országokban ez a folyamat a világháború végéig tartott.

A két világháború közötti időszakban azonban sem a nyugat-európai importőr országok (összesen 16 ország), sem a tengerentúli exportőrök (a 4 fő exportőr országot számítva) nem növelték a művelés alatt álló földterületeket. A 7 fő szántóföldi terméket figyelembe véve, a művelés alatt álló földterület 1920—24 és 1935—38 között Nyugat-Európában mindössze 5, a tengerentúlon pedig csupán 10%-kal növekedett (ez utóbbi csoportokban az Egyesült Államokban a művelt földterület lényegesen csökkent, míg Argentínában és Ausztráliában még növekedés volt tapasztalható). Összegezve megállapítható, hogy a művelés alatt álló földterület kiterjesztése Nyugaton nem tekinthető többé növekedési tényezőnek.

Kelet-Európában ennek éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg. A művelt földterület 1920—24 és 1935—38 között jelentősen bővült. A 6 vizsgált középkelet-európai országban a 7 fő terménnyel bevetett földterület több mint 230%-kal növekedett. Jellegzetes módon Csehszlovákia (8,30%) és Magyarország (12,20%) messze elmaradt a kelet-európai átlagtól, míg Bulgária (220%) és Románia (12,40%) nagyjából az átlag körül mozgott, ezzel szemben Jugoszlávia (33,30%) és Lengyelország (36,60%) a szántóművelés kiterjesztésének legnagyobb mértékét mutatták.

Ez a folyamat tehát meglehetősen sajátos volt és egyáltalán nem mutatott hasonlóságot az európai vagy amerikai fejlődési tendenciákhoz. Az okokat természetesen az elmaradottság sajátos „tartalékában” kereshetjük. Az ugarterületek aránya, amely nyugaton már minimálisra zsugorodott, Kelet-Európában és különösen a Balkánon még a világháború előtt is igen magas volt. Az 1907—11-es évek általában a földterület 310%-a maradt műveletlenül Bulgáriában, s ez az arány 190%-ra csökkent (ami még mindig igen magas) 1938—39-re. Jugoszláviában az ugar-területek aránya a 20-as évek elején a földterület 140%-át is meghaladta. A 20-as évek közepétől ez az arány csökkent és 1934—38 között 5,70%-ra esett vissza. A Jugoszlávián belüli szélsőséges regionális különbségeknek megfelelően az országos átlagszám mögött ez esetben is rendkívül nagy egyenlőtlenések húzódnak meg. A legfejlettebb megyékben az ugar-terület majdnem eltűnt (Dunav-ban 0,3, Drava-ban 0,7, Szava-ban 2,40%), míg Vardar-ban 1934—38 között is 14,40%, Vrbas-ban pedig 23,60% volt az ugar-terület. Még a fejlettebb Magyarországon is 600%-kal csökkent az ugar-terület aránya a két világháború között, s a 30-as évek végére a művelt földterület 20%-ára esett.

Mindent egybevéve, megállapíthatjuk, hogy a művelés alatt álló földterület kiterjesztése, ha egyáltalán nem is tekinthető a mezőgazdasági fejlődés XX. századra jellemző tényezőjének Kelet-Európában, a növekedés egyik legfontosabb faktoraként kell számbavenni. A kelet-európai országok ugyanis ezekben az évtizedekben részben a XIX. században elmaradt fejlődési folyamatokat pótolták csupán.

A harmadik növekedési tényező, amellyel foglalkozunk, szoros kapcsolatban állt a pótlólagos munkaerő-ráfordítással és a művelt földterület kiterjesztésével.

E harmadik csoportba soroljuk azokat a nem beruházásigényes fejlesztési tényezőket, amelyek a művelés fejlettebb módjában s a termelési struktúra modernizálásában öltenek testet. Modern kifejezéssel bizonyos know-how „befektetésekről” is beszélhetnénk.

Első pillanatra a kelet-európai mezőgazdasági termelés strukturális változásainak fő tendenciája meglehetősen negatív képet mutat, mivel a hagyományos terményekkel bevetett földterület tovább növekedett. A gabonával (búza, rozs, zab és árpa) bevetett földterület igen kevésbé növekedett Magyarországon és Romániában (8, ill. 7⁰/₀-kal) a 20-as évek elejétől a 30-as évek végéig terjedő két évtizedben. Igen nagyarányú azonban a növekedés Bulgáriában és Jugoszláviában (1/5, ill. 1/4) és még nagyobb Lengyelországban (1/3) és Csehszlovákiában (csaknem 1/2). A kapásnövényekkel bevetett földterület Csehszlovákia egyedüli kivételével, ahol a kukoricával, burgonyával és cukorrépával bevetett terület majdnem stagnált, a vizsgált periódus első és utolsó félévtizede között még gyorsabb növekedést mutatott. Bulgáriában és Magyarországon a kapásnövényekkel bevetett földterület 1/5-ével, Lengyelországban és Jugoszláviában csaknem 40⁰/₀-kal és Romániában kereken 50⁰/₀-kal növekedett. A kapásnövényekkel bevetett földterület részaránya a gabona-területekhez képest általában megnövekedett. A kapások és gabona közötti arány Bulgáriában és Lengyelországban maradt lényegében változatlan, ezzel szemben Csehszlovákiában radikális változás történt a gabonafélék javára. A térség több országában azonban a kapásnövények térnyeréséről beszélhetünk. Romániában és Jugoszláviában a 30-as évek végén a kapásnövényekkel bevetett földterület már a gabonával bevetett területek 90⁰/₀-át is elérte. Magyarországon ez az arány valamivel több mint 50⁰/₀-ot tett ki.

Mindezek a változások alig érintették a kelet-európai országok szántóművelésének jellegzetes egyoldalúságát. A művelt terület túlnyomó többsége gabonával és kapásokkal volt bevetve. Ezek a termények foglalták le a szántóterület 80—84⁰/₀-át Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában, mintegy 70⁰/₀-át Lengyelországban 1934—38 között. A művelési struktúra merevségét mutatja a búza, rozs, árpa és zab termelés csaknem változatlan részesedése a 7 fő termény sorában (százalékban):

Országok	1920—24	1935—38
Bulgária	71	72
Csehszlovákia	74	77
Jugoszlávia	53	52
Lengyelország	77	77
Magyarország	69	66
Románia	62	54

A gabonafélék túlnyomó, sőt sokszor növekvő részesedése a szántóföldi művelésben nem tekinthető valóságos előrehaladásnak, sőt nyilvánvalóan ez a jelenség éppen a stagnáció egyik kifejezése. Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az ilyen általánosítás még sem fejezheti ki jól a valóságos folyamatokat. Az a tény pl., hogy a búzával bevetett földterület 1920—24 és 1935—38 között 47⁰/₀-kal növekedett, a cukorrépával bevetett földterület viszont 30⁰/₀-kal csökkent Csehszlovákiában, látszólag a mezőgazdasági hanyatlás, a szántóművelés külterjesebb szintjére való visszaesés meglepő jelenségének tűnhet. A valóságban azonban ez még sem tekinthető valamiféle hanyatlásnak, hanem a mezőgazdasági

önellátás elérésre való szívos törekvés eredménye volt, ami a két világháború közötti körülményeket figyelembe véve, a csehszlovák gazdaság számára kétségkívül előnyökkel járt.

Még nagyobb hiba lenne, ha a balkáni országok esetében a XX. századi Nyugat-Európa érték-premisszáit vennénk kiindulásként. A mezőgazdasági fejlődés, amint a gazdaság színvonala általában is, a Balkánon a fejlettség korábbi szintjét reprezentálta. Ha tehát ezeket a folyamatokat (pl. a gabonatermelés növelését) elmaradott, vagy éppen retrográd tendenciáknak minősítenénk, akkor teljesen elvont és alkalmatlan mércét használnánk a fejlődés megítélésére. Jugoszlávia esete világosan mutatja pl., hogy a szántóföldi művelés gyors kiterjedése tulajdonképpen csak annak a modernizálási folyamatnak a folytatása volt, amely a századforduló körül indult meg, s amelyet a félnomád állattenyésztés szántóföldi műveléssel való fokozatos felváltása jellemezett. Ez volt az oka, amiért a búzával és a kukoricával bevetett földterületek 40, illetve 42⁰/₀-kal, vagyis ugrászerűen növekedtek. Ez adja magyarázatát, hogy a kukoricával bevetett földterület növekedése miért haladta meg, 3,5-szeresen e növekedés világátlagát.

Realisztikusabb hangsúlyozni tehát, hogy a balkáni mezőgazdasági fejlődés sok vonatkozásban a szántóföldi művelésre való rohamos áttérés folyamatait tükrözte, s ezért a XX. századi fejlettség színvonalán önmagában „elmaradott” vagy „retrográd” tendenciák tulajdonképpen a mezőgazdaság modernizálásának azt a jól ismert útját mutatta, amely Nyugat- és Közép-Európára a XIX. században volt jellemző.

A gabona és kapásnövények növekvő vetésterülete tehát ellentétesen értékelhető Nyugat-, ill. Kelet-Európában, hiszen ez utóbbi terület jelentékeny részén ez fontos fejlődési tényezőnek tekinthető és a modern szántóművelés szélesebb-körű alkalmazásával volt egyértelmű.

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a modern szántóföldi művelés néhány, XX. századra jellemző eleme is megjelenik a művelési struktúra fejlődése nyomán. Ez az előrehaladás azonban meglehetősen korlátozott volt. Az ipari növények, olajosmagvak, takarmánynövények termelése kevéssé fejlődött és kicsiny részesedést mutatott a szántóművelésben. (Magyarországon pl. a 100 hektár alatti birtok-kategóriákban a szántóföld 12⁰/₀-án, a 100 hektár feletti gazdaságokban 26⁰/₀-án vetettek ipari és takarmánynövényeket.) Az ipari növények (beleértve a cukorrépát is) termelése Lengyelországban csupán a szántóföld 2⁰/₀-át tette ki, Jugoszláviában pedig a kerti és takarmánynövényeket is ideértve, alig több mint 12⁰/₀-át 1934—38 között.

Ha a szántóföldi művelés szerkezete nem is mutatott radikális változásokat, mégis előrehaladást figyelhetünk meg a nagyobb munkaerőfordítást igénylő növények termelése terén. A gyümölcsfák száma pl. Magyarországon igen gyors mértékben növekedett és a 30-as évekre egy lakosra már 4 gyümölcsfa jutott az országban. A legnagyobb előrehaladás a sárgabarack, őszibarack és alma termelésében történt. A kerti növényekkel bevetett földterület 57⁰/₀-kal, a főzélékek vetésterülete 37⁰/₀-kal nőtt. Hasonló tendenciák jellemezték a jugoszláv mezőgazdaságot is. A kerti növények termelése a két világháború között a bevetett terület 1,2—1,3⁰/₀-áról 5,7⁰/₀-ra emelkedett. Az ilyen irányú fejlődés többé-kevésbé a térség minden országát jellemezte. Egyes szerzők Bulgária esetén egyenesen radikális termelési szerkezet-átalakulásról beszélnek, hangsúlyozva, hogy míg az első világháború előtt az ország szántóterületén túlnyomórészt gabonaféléket termeltek, a két világháború között ez a helyzet teljesen megváltozott. Az előrehaladás valóban jelentős. A dohánytermelés már a 20-as évek közepén tízszer nagyobb

volt, mint az 1910-es években és a nagy válság előtti bolgár kivitel 40%-át dohány és dohányárúk tették ki. A bortermelés a 20-as években megkétszereződött és további fejlődés figyelhető meg a világgazdasági válság kritikus éveiben is. A borexport pl. az 1928 évi 200 000 kg-ról 1932-ben 6,5 millió kg-ra ugrott. Az ipari növények, gyümölcs és főzelékfélék termelésének gyors fejlődése világosan mutatja, hogy a bolgár mezőgazdaság az erőteljesen munkaerő-igényes termelési ágazatok felé fordult. A fejlődés e tagadhatatlan tényei ugyanakkor mégsem eredményeztek radikális szerkezeti változásokat a bolgár szántóművelésben. Míg az ipari növényekkel bevetett földterület az 1907—11 évi 0,5%-ról 1938—39-re a szántóterület 7%-ára emelkedett, a főzelék- és gyümölcsstermelésre használt földterület pedig 2,8-ról 5%-ra nőtt, a gabonával és más hagyományos növényekkel bevetett földterület 63%-ról 66%-ra nőtt. (Ez azért volt lehetséges, mivel az ugarterület, mint említettük, rendkívüli mértékben csökkent.) Mindezek nyomán tehát korántsem beszélhetünk a bolgár mezőgazdaság gyökeres strukturális modernizálásáról.

Hozzátehetjük, hogy a XX. századi értelemben vett szerkezeti modernizálás lassúsága nemcsak a mezőgazdaság belső körülményeiből következett. Az intenzifikálást az ipar elmaradottsága is akadályozta. Az élelmezési ipar pl., amely a kelet-európai iparok legerősebb ága volt, változatlanul az első világháború előtti piaci lehetőségekhez alkalmazkodó szerkezetet mutatta, elsősorban a malom-, cukor- és szeszipar túlnyomó részesedésével. Az élelmezési ipar modern ágai jórészt hiányoztak. A konzerv- és tartósító ipar gyermekcipőben járt, a modern légi és országúti szállítás, hűtővagonok és teherautók, sőt a megfelelő raktározási kapacitás is legnagyobb részben hiányoztak. Mindezek akadályozták a mezőgazdaság modern szerkezeti átalakulását is. A gazdag termékek idején a gyümölcs- és zöldségtermelés nagy része tönkrement vagy állatokkal etették fel.

Igen kicsiny változás ment végbe a szántóművelés és állattenyésztés egymáshoz való arányában is. Az állatállomány nem növekedett eléggé ahhoz, hogy lényegesebb változásokra vezessen. Ennek ellenére a balkáni országokban az állatállomány hagyományosan nagyobb létszáma, ami a századforduló körül még jórészt a modern szántóművelés hiányából eredő elmaradottság jele volt, a szántóművelés előzőekben bemutatott gyors kiterjedése idején, a két világháború között a fejlettebb mezőgazdasági termelési szerkezet kialakulásának egyik tényezőjévé vált. Egyes jugoszláv becslések szerint az 1920-as években az összes mezőgazdasági termelés kereken 55%-a a növénytermelésből, 45%-a pedig az állattenyésztésből származott. (A növénytermelésen belül a gabonafélék aránya 56%-ot tett ki, míg a gyümölcs- és szőlőtermelés 23,5%-ot). Ezzel ellentétben az állattenyésztés legkisebb aránya a mezőgazdasági termelésben Magyarországon látható, ahol az össztermelésnek csupán 1/3-át tette ki. Az állatsűrűséget tekintve — a 100 km² mezőgazdasági területre eső állatszám alapján számolva — a magyarországi színvonal a csehszlovák színvonalnak kevesebb mint felét érte csupán el. A lengyel szint 57%-kal volt magasabb. Egyes számítások szerint a mezőgazdasági termelésnek Csehszlovákiában és Lengyelországban mintegy 60%-a, Romániában és Bulgáriában 40—45%-a származott az állattenyésztésből.

Annak ellenére, hogy nem történt látványos szerkezeti modernizálódás a kelet-európai gazdaságban, a modern tőkés agrártechnológia jóval szélesebbkörű alkalmazására került sor, mint az első világháború előtt és a XX. századi értelemben vett szerkezeti modernizálódás mérsékelt előrehaladásáról beszélhetünk.

Az előzőekben vizsgált ráfordítási elemek — munkaerő, föld, know-how — nagyobb szerepet játszottak a kelet-európai mezőgazdaság fejlesztésében, mivel

sokkal inkább munkaerő-, mint tőkeigényes ráfordítást jelentettek. A modern tőke-intenzív technikai ráfordítás területén sokkal kevesebb történt.

*

A térség nagy birodalmának felbomlása, új országok és országhatárok kialakulása a korábban kialakult ipari kapacitás potenciális átrendeződésével járt együtt. Ez az átrendeződés természetesen új helyzeteket és problémákat teremtett, felborította a korábban kialakult termelési és fogyasztási rendszereket és kapcsolatokat, de azon az alapvető tényen, hogy a térség területeinek többsége az ipari fejlettség alacsony szintjén áll, természetesen nem változtatott. A háborút megelőző esztendőhöz képest a változás nem volt túl jelentős, közvetlen háborús pszuzulás a terület túlnyomó többségét megkímélte. A két ország, illetve terület közül, melyen tartósan folytak hadműveletek, Szerbia esetében az iparban nem sok pusztulást lehetett tenni, a lengyel területeken már inkább történtek érdemlegesebb anyagi veszteségek, de inkább a nyersanyag és árukészletekben, mintsem magában az ipar állótüke berendezésében. A bulgár és román ipar — mivel országaik később kapcsolódtak a háborúba — még a háború első esztendeiben bizonyos konjunktúrát élvezett, melynek eredményeként az 1910—11-es állapotokhoz képest 30—40%-kal növelte termelését, de a viszonylag alacsony általános szint következtében az országok gazdasági struktúráján ez aligha változtatott. Végül nem kétséges, a háború alatt növekedett a Monarchia nehéz (hadi) iparának termelési kapacitása is, mely azonban inkább bonyolította, semmint könnyítette a háború utáni átrendeződés nem utolsósorban a békegazdálkodásra való átállás nehézségeit.

Az ipar helyzete azonban az új körülmények és feltételek következtében eo ipso módosult valamennyi országban, függetlenül attól, hogy korábban milyen helyzetet foglalt el az ország termelési szerkezetében és gazdasági dinamikájában. Azokban az országokban, ahol korábban is az ipar volt a vezető szektor, aligha lehetett valamiféle más mezőgazdaság centrikus gazdaságpolitikát kezdeményezni, jóllehet — mint láttuk — az autarchia törekvések jegyében mind Csehszlovákia, mind Ausztria nagyobb súlyt helyezett mezőgazdaságának támogatására.

Azon országok esetében viszont, ahol az ipar szerepe korábban jelentéktelen, vagy másodlagos volt, egy sor tényező szorgalmazta az ipar centrikus gazdaságpolitikáját:

1. A háborút közvetlenül követő átmeneti nehézségek, mikor sem a szükséges deviza, sem mezőgazdasági exportfelesleg nem állott rendelkezésre a hatalmas igényű ipari import fedezésére.

2. Az a lassan kijegecesedő új világgazdasági és belső gazdasági helyzet, mely világossá tette, hogy a háború előtti dinamikus agrárexport, mind a külső piac hiányában, mind a mezőgazdaság belső nehézségei következtében többé nem visszaállítható, tehát a gazdasági fejlődés korábbi pillérei módosítandók.

3. Az a politikai és gazdaságpolitikai igény, mely a politikai függetlenség zálogát is a hazai ipar kifejlesztésében, a régi ipari szállítók (és részben politikai ellenség) Ausztria-Magyarországtól való gazdaságpolitikai függetlenség megerősítésében látta.

4. Az iparfejlesztés objektív lehetősége, mely a legtöbb országban éppen az elmaradottság következményeként járható útnak ígérkezett. Tekintettel arra, hogy valamennyi ország igen nagy — sőt túl nagy — munkaerőfelesleggel rendelkezett, tekintettel arra, hogy néhány alapvető tömegfogyasztású iparcikkben a külföldi import dominált, figyelembe véve továbbá, hogy néhány iparágban a

termelés kibővítése viszonylag adott technikai szinten nem túl jelentős tőkeberuházással biztosítható volt, az ipar, illetve egyes iparágak fejlesztése lett az a kulcspozíció, melyben az igények és szükségletek legkönnyebben találkozhattak. Ez lett az a gazdasági ágazat, ahol a növekedés profán gazdasági szempontjai nemzeti ideológia formát is ölthettek, ahol a nemzetgazdaság belső szociális ellentmondásai némi levezetőszerepet nyerhettek, ahol a strukturális átalakulás hiánya bizonyos fejlődési eredménnyel volt leplezhető, ahol a nacionalista gazdaságpolitika kiélhette magát és a gazdaság általános dinamizmusának hiányát az ipari növekedés számaival ellensúlyozhatta.

A két világháború közötti gazdasági növekedés középpontjába tehát az ipar került. A növekedés korlátait azonban mind az egyes országok belső helyzete, mind a világgazdaság korabeli fejlődési tendenciái meghatározták, pontosabban egyértelműen fékező hatásokat gyakoroltak. Ha az országok általános gazdasági szintje nem, vagy alig emelkedett, akkor a stagnáló környezet magát az ipart is fékezte, piacát korlátozta. Az ipar fejlődése ugyanis mindenekelőtt a belső gazdasági források átcsoportosításában, a jövedelmek növekedésére (elvileg az iparosítás önmagában is növeli a jövedelmeket) a szükségletek kitágítására kell hogy alapozódjék. Bizonyos átcsoportosítása a gazdasági javaknak kétségtelenül megtörtént az iparfejlesztéssel.

A mezőgazdasági munkások egy része az iparba áramlott át, a befektetett tőke relatív és abszolút nagysága emelkedett, és a technikai változások is erre a szektorra összpontosultak. Mindezek a jelenségek azonban csak igen korlátozottan jelentkeznek olyan körülmények között, midőn:

1. az iparfejlődés még a népességszaporulatot sem volt képes felszívni, így a lakosság foglalkozási struktúrájában semmiféle érdemleges változást nem tudtak elérni,

2. a mezőgazdaság, mely a foglalkozást illetően az abszolút, a nemzeti jövedelem megtermelését illetően a relatív uralkodó szektor nem volt képes lényeges jövedelemtöbbletet kitermelni, mely az ipar felé mint belső piaci igény jelentkeznek. A mezőgazdasági jövedelmek sem a nagybirtok, sem a kisparaszti gazdaság esetében nem érték el a háború előtti szintet (jórészt a termelés sem), így akár a beruházási javak, akár a fogyasztási cikkek piacát nézzük, nem teremtettek olyan dinamikus és bővülő szükségletet, mely az iparfejlődésre megfelelő szívó hatást gyakorolt volna,

3. az állami költségvetés a háborús leromlás, infláció, alacsony belső tőkefelhalmozás következtében nem rendelkezett azon emeltyűkkel, melyek — pl. állami beruházások, megrendelések formájában — képesek lettek volna az ipar belső piacát addicionálisan kitágítani.

Ilyen körülmények között a piac ösztönzése csak korlátozott lehet és az iparosítás jellegét, de bizonyos fokig mértékét és határait az *importhelyettesítés* határozta meg. Tekintettel arra, hogy minél fejletlenebb volt az ország, annál inkább nemcsak uralkodtak importjában az iparcikkek, de maga az ipari importstruktúra is egyoldalú fogyasztási cikk orientációjú volt, az importhelyettesítésű iparosítás tehát szükségszerűen a fogyasztási cikkek termelésére helyezte a hangsúlyt. A fejlesztés ilyen irányát előmozdította, hogy viszonylag kevés szakképzett, de több olcsó munkaerőt kívánt, hogy technikai követelményei még inkább a XIX. században, mint a XX. században gyökereztek, hogy a tőke szerves összetétele viszonylag alacsony volt, és hogy a hagyományos fogyasztási ágak nyugati pangása következtében a szükséges — természetesen régi — gépek a piacon olcsón kaphatók voltak. Az importhelyettesítő iparosítás mértékének a külföldi áruk

kiszorulásának lehetősége még akkor is korlátokat szabott, ha maga az iparosítás kétségtelenül új pótlólagos szükségleteket és piacokat teremtett. Az importhelyettesítés ugyanis csakis védővámok segítségével történhetett, ami a belső árszínvonal megemelkedését eredményezte, s más szektorok forrásainak elvonásával járt. Ceteris paribus a régi fogyasztási színvonal maximumával sem lehetett a belső piac kiterjesztésével számolni, jöllehet a külföldi cikkek visszaszorítása egy ideig mégis biztosíthatta az ipar belső piacának tágulását.

A világgazdaság fejlődése nem kevésbé meghatározta az iparcentrikus gazdaságpolitika lehetőségeit. A két világháború közötti gyenge gazdasági fejlődés — a kondratyev ciklus depressziós szakasza — nem utolsósorban abból a körülményből származott, hogy a megszűnt, illetve elapadt a piacoknak az a dinamikus, mennyiségi és térbeli tágulása, mely az első világháború előtti gazdasági fejlődést jellemezte, illetve ösztönözte. A háború előtti fejlődésnek egyik, bár távolról sem döntő mozgatója éppen az volt, hogy a délkelet-európai országokat is mindinkább be lehetett kapcsolni az iparosítási folyamatba, az itteni emelkedő jövedelmek az európai munkamegosztás részeként részben mint nyugati ipari piac csapódtak le. Háború után ez is részben kiesett, és ez — ha nem is döntően — hozzájárult a fejlett világgazdaság nehézségeihez. A bűvös kör azonban adva volt, hiszen az ipari országok kereslete Délkelet-Európa mezőgazdasága iránt sem volt már a régi. A külkereskedelem volumene tehát a 20-as évek végén végén messze nem érte a háború előtti szintet. Viszont minden elzárkozási törekvés ellenére aligha lehetett azzal számolni, hogy akármelyik közép-kelet-európai kis ország függetleníteni tudja magát a világgazdaság alaptendenciáitól, és egy alapjában stagnáló korszakban viharos gyorsaságú ipari és gazdasági átalakulást hajt végre. Az iparcentrikus gazdaságpolitika csupán azt eredményezte, hogy nemzetgazdaságunknak az ipar vált a legdinamikusabb szektorává, és hogy az ipari fejlődés üteme valamelyest túlhaladta Európa ipari gyarapodásának mértékét.

Csökkent-e ténylegesen a közép-kelet-európai országok ipari elmaradottsága a fejlett tőkés világgal összevetve? Ha a belső fogyasztás és termelés arányait nézzük, úgy feltétlenül igen, hiszen valamennyi országban a belső iparcikkfogyasztás jóval nagyobb részét elégitette ki a hazai ipar mint korábban. Ha az iparfejlettség más mutatóit — beruházott tőke nagysága, termelékenység, egy főre jutó ipari termelés, technológia, színvonal, ipari termelési struktúrát — nézzük, úgy a válasz már távolról sem egyértelmű. Az importhelyettesítő iparosításnak ugyanis további fő sajátossága éppen abban állt, hogy bizonyos mértékig nem követte, hanem elszakadt a világgazdaság legfontosabb új tendenciáitól. A két világháború közötti pangás recesszió időszaka a gazdaságilag legfejlettebb országokban a nagy átalakulás, a strukturális válság időszaka is volt.

A piacprobléma, a további növekedés jellege és iránya nagyon határozott kérdésként jelentkezett. Az extenzív iparosítás lehetőségei belső és külső piac lehetőségei szempontjából egyaránt kimerültek. A pangás lényagét nem utolsósorban a hagyományos iparágak, textilipar, bányászat, kohászat, bizonyos fokig a hagyományos gépipar fejlődésképtelensége határozta meg, ezek számára zárult be a piac, ezek a XIX. századi fejlődést meghatározó irányító ágazatok voltak képtelenek az új — az extenzív terjeszkedést lezáró — szakaszhoz alkalmazkodni. A fejlett országok ipari pangása mögött tehát a kapitalista világpiac szűkülése a kapitalizmus belső problémái mellett nagy strukturális átcsoportosulás húzódik, a tőke a technika, a munkaerő a régi iparágakból az új iparágakba, elektromosság, vegyészet, autóipar stb. húzódott át. Ezek az iparágak fejlődésképesek voltak, de a korábbinál jóval nagyobb tőkét, technikai felkészültséget és intenzív, magasabb

jövedelmekre alapozott piacot igényeltek. A nyugati országok ezen útját azonban a délkelet-európai országok még kevésbé tudták követni, míg ott a strukturális válság egy további újabb nagy gazdasági fellendülés előfeltételeit teremthette meg, addig itt a látszólag gyorsabb ütemű, de elavult szerkezetű iparosítás egy rövid életű fellendülést biztosíthatott csupán, mely mögött a technikai ipari elmaradottság további elmélyülése húzódott meg.

Az importhelyettesítő iparosítás legkedvezőbb feltételei bizonyos vonatkozásokban éppen az iparilag legelmaradottabb balkáni államokban voltak adva. Egyrészt a három ország Bulgária, Románia és Jugoszlávia közül az utóbbi kettő korábbi kis államiságát most jelentős területi változások következtében egy 15—20 milliós lakosságú belső piaccal cserélte fel. A területek tekintélyes része korábban az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott és mi sem volt egyszerűbb — politikai és gazdasági szempontból egyaránt —, mint a régi iparcikkeket (legalábbis az osztrák és magyart) innen kizárni. Másrészt mindezen országokban a fogyasztási iparok oly kezdetleges szinten álltak, hogy különböző piacvédő intézkedésekkel, az állami támogatás korábban kialakult rendszerének újjáélesztésével, illetve némi továbbfejlesztésével, mi sem volt egyszerűbb, mint a belső fogyasztás egy további részét a hazai ipar számára biztosítani, és ezáltal a termelés bővítésére megfelelő ösztönzést szerezni. A háború utáni új zavaros gazdasági helyzet, az új államiság is ilyen irányban adott impulzusokat.

A balkáni országok iparfejlődése ütemében gyors volt, sőt éppen az ipar vált a népgazdaság dinamikus szektorává, azonban az importhelyettesítő iparosítás sajátos ellentmondása éppen abban állt, hogy az iparfejlődés iránya és technológiája gyökeresen elvált a világ élenjáró ipari országai iparfejlődésétől, és gyakorlatilag a modern technikai gazdasági fejlődést hordozó iparágak fejlődése vagy fejlesztése nem merült fel.

Bizonyos fokig másként merült fel a kérdés a térség másik két országában, ahol a iparosítás már a századforduló körül előrehaladt, ahol egyes ágazatokban már komoly ipari szint elérésére is sor került. Mindkét ország esetében — mint láttuk — az iparfejlődés azonban elválaszthatatlan kapcsolatban állt a területi átcsoportosítással, amelyet Magyarország esetében a történeti Magyarország felbomlása (plusz a Monarchiából való kiszakadás) jelentett, Lengyelország esetében pedig független állam megeremtése — a XIX. századi három különböző fejlettségű terület egyesítése útján — okozott. Az új országterületből adódó nyersanyag-piac stb. problémákon túl ezen országok esetében még változatlanul fennállt az iparosítás szükségessége, de párusult a hagyományos iparágak itt is jelentkező — esetleg még súlyosabb — válságával, valamint az új iparágak kifejlesztésének csekély lehetőségeivel.

*

A kapitalista gazdasági rendszer kibontakozásának periódusában az infrastruktúra kiépítése, mind a közlekedési hálózat révén a nemzeti piac egységesítése és a világgazdaságba való bekapcsolása céljából mind a bankhálózat megeremtésével a tőkefelhalmozás meggyorsítása és megerősítése céljából mintegy előfeltételét képezte az országok gazdasági átalakulásának. A modern gazdasági rendszerek kiépítése és különösen az iparosítás elképzelhetetlen lett volna ezen szektorok fejlesztése és bizonyos fejlettsége nélkül. A két háború között a szektorok funkciója bizonyos értelemben módosult. A háború előtti — nem túl magas — fejlettségi szint a gazdaság igényeinek azt a minimumát már biztosította, mely a funkcionáláshoz szükséges volt. Ez ugyan nem zárta ki, hogy rendkívül szoros

kapcsolat volt vagy kellett hogy legyen e szektorok és alapvető termelési szektorok között, de bizonyos előrehaladás az utóbbiakban akkor is elképzelhető volt, ha az infrastruktúra nem épül tovább, hanem modernizálódik. A két világháború közötti gazdasági fejlődés — legalábbis ami a közép-kelet-európai országokat illeti — egyik jellegzetes sajátossága éppen az infrastruktúra nem kellő ütemű továbbfejlődésében észlelhető.

Ha a XIX. század közepétől, utolsó harmadától kibontakozó gyors növekedés egyik központi tényezője a lendületes vasútépítés és általában az infrastruktúra jelentős fejlődése volt, úgy a két világháború között az infrastruktúra fejlődése úgyszólván leállt, vagy csupán rendkívül mérsékelt előrehaladást mutatott. Közép-Kelet-Európa országainak vasúti közlekedése, és ezáltal a hagyományos közlekedési ágazatok növekedése ezekben az években lényegesen egyhelyben topog. Ha csak az új vasútvonalak építését tekintjük, ez önmagában nem ellentétes a modern közlekedési követelményekkel, hiszen a vasútépítés és általában a hagyományos közlekedési ágazatok növekedése ezekben az évtizedekben általában már stagnáló tendenciát mutatott. Csakhogy a hagyományos közlekedési ágak stagnációja a fejlettség magasabb szintjén álló országokban a modern közlekedési ágak rohamos fejlődésével járt együtt. A közúti hálózat kiépülése és az autóforgalom térhódítása, a rendszeres légi közlekedés és szállítás megjelenése tesztelik meg a közlekedés dinamikus ágait. Számos országban továbbra is jelentős lakásépítkezési tevékenység járul az infrastruktúra tartós növekedéséhez.

Tekintettel arra, hogy az infrastruktúra, vagy pontosabban a közlekedés fejlesztésében már a háború előtt az állam — beruházások illetve megrendelések formájában — lényeges szerepet játszott, nem járunk messze az igazságtól, ha a közlekedési szektor lassú fejlődése és az államháztartások súlyos problémái között összefüggést próbálunk felállítani. Ezt az összefüggést talán mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a közlekedési beruházások többsége éppen a 20-as évekre esett, mikor is az államháztartást részben belső forrásokból, részben a külföldi kölcsönök révén sikerült egyensúlyba hozni.

Az államháztartás a 20-as évek elején többnyire kettős problémával nézett szembe. Részben a területi változások, és új államkövetkezményeivel, s a különböző pénzügyi és adórendszer egyesítésének problémáival, részben pedig a leromlott gazdasági helyzet következményeivel, mely nagy költségvetési hiányban mutatkozott, és melyet az inflációs papírpénzkibocsátással sem lehetett áthidalni. A költségvetés teóriáját még jórészt az első világháború előtti ortodox pénzügyi elmélet uralta, mely elsősorban a költségvetési egyensúly feltétlen fenntartásából indult ki. Tekintettel arra, hogy a kiadások és bevételek egyensúlyát csak igen nehezen lehetett megteremteni, a kormányok jórészt a kiadások, pontosabban a beruházások csökkentésével próbálták az egyensúlyt megteremteni.

Ennek ellenére Lengyelországban 1926, Bulgáriában csak 1927/28 volt az első esztendő, mikor nem mutatkozott komoly deficit; Magyarországon a stabilizációtól, Romániában 1922 és Jugoszláviában 1923-tól volt költségvetési többlet. Ez a helyzet azonban részben az állami beruházások csökkenése, illetve alacsony szinten tartása következtében alakult ki, részben az államadósság növekedése eredményeként.

A költségvetési egyensúly egyébként is kérész életű volt, hiszen a válság valamennyi országban felborította a helyzetet, és még 1929—30-ban is csak a bulgár államháztartás mutatott fel jelentéktelen többletet, 1932—33-ban pedig egyetlen államháztartás sem tudta bevételeiből fedezni kiadásait. Pedig Csehszlovákiától eltekintve — mely stabilabb gazdasága következtében mindig erősebb

állami beruházási politikát követett — valamennyi ország erősen csökkentette kiadásait, Bulgária 60, Magyarország és Lengyelország 80, illetve 75, Jugoszlávia 90%-ra. Ezzel szemben viszont a bevételek 60—70%-ra estek vissza, így a deficit elkerülhetetlen volt.

A kormányok — részben még a 20-as évek inflációs periódusának súlyos problémáitól riasztva — többnyire deflációs politikát folytattak, és ami ezzel együtt járt, általában a beruházásokat csökkentették. (Lengyelországban a Közmunkaügyi Minisztérium 1929-ben 163 millióval, Jugoszláviában a beruházás tétélei, illetve gazdasági minisztériumok költségvetése 234 millió dinárról 162 millió dinárra esett vissza.) A költségvetési nehézségeit a 20-as években jórészt az államadósság (illetve külföldi adósság) növelésével igyekeztek rendezni, természetesen akár az előbbire, akár az utóbbira csak a pénz viszonylagos stabil szintje mellett kerülhetett sor. A 20-as évek elején, mikor még nem lehetett szó külföldi kölcsönről, a Nemzeti Bank útján bocsátottunk ki belső kölcsönöket, később pedig kincstár-jegyek kibocsátása révén.

Belső államadósság millió nemzeti valutában

	1925	1929	1933	1938
Bulgária	5 268	5 450	6 888	8 428
Csehszlovákia	21 361	27 362	30 346	36 843
Magyarország	—	163	284	428
Lengyelország	194	363	759	2 130
Románia	26 088	16 663	19 306	33 869
Jugoszlávia	n.a	n.a	8 426	n.a

Az államháztartás, de az egész gazdasági élet problémáit súlyosbították a külföldi tőke működésének új körülményei és feltételei. A külföldi tőke szerepe akár közvetett, akár közvetlen formában, különösen az infrastruktúra (vasúthálózat) kiépítésében volt korábban jelentős, most viszont egyrészt a korszak nagy részében akár 1919—23 között, akár 1931 után nem lehetett külföldi tőkéhez jutni, másrészt egy sor ország számára, mindenekelőtt a volt Monarchia országai számára a hitelfeltételek lényegesen rosszabbodtak, végül pedig a hitelek jelentős részét szükségcélokra kellett felhasználni.

Így az 1919—23 között folyósított mintegy 330 millió dollár élelmiszersegély formájában jött a kelet-európai országokba. Az éhínség veszélye természetesen a hitelek felvételét (Csehszlovákia 81 millió, Magyarország 2,3 millió, Lengyelország 151,6 millió, Románia 51,9 millió, Jugoszlávia 43,3 millió dollár) indokoltta, de természetesen törlesztésük, jóllehet a kamatterhet később csökkentették, újból növelte a háború előtti, ill. háborús adósságok által egyébként is erősen terhelt államháztartást vagy fizetési mérleget.

Az 1924 után jelentkező hitelinfláció ugyan jelentősen növelte az államok eladósodását, mégis érdemes figyelembe venni, hogy az 1919 előtti adósságoknak milyen lényeges súlya volt, hiszen a 3,8 milliárd dollár összes adósságból 2,1 milliárd régebbi keletű volt.

Az adósságra fizetendő 150 millió dolláros évi kamat és törlesztés összegét az 1930, illetve 1931-es külkereskedelmi mérleg többlet fedezte volna, de természetesen mikor a terms of trade erős romlása állott be és a külkereskedelmi mérleg aktívuma 50 millió dollárra csökkent (1932), akkor már nem. Emellett ezekben az országokban, ha új tőke nem áramlik be és az esetleges külkereskedelmi többletet a

Külföldi adósságállomány 1931-ben millió dollár

	Összes	Háború előtti	%	Háború utáni	%
Bulgária	138,9	90,1	64,5	48,8	35,5
Csehszlovákia	395,6	281,4	70,1	114,2	28,9
Magyarország	732,9	249,5	34,0	483,4	66,0
Lengyelország	865,5	359,3	41,5	506,2	58,5
Románia	1022,7	649,9	63,5	372,8	36,5
Jugoszlávia	634,8	460,9	72,6	173,9	27,4

régi adósságok eszik meg, úgy az a beruházási tevékenység egy lényeges faktorának a kiesését jelentette.

A fizetési mérleg adatai a két világháború között :
millió dollárban

	Tőke mozgás	Áru és szolgáltatás	Aranymozgás	Törlesztés és kamat
Bulgária	+ 41,—	+ 18,2	— 1,2	— 58,2
Magyarország	+323,1	—110,2	— 13,7	—186,6
Lengyelország	+294,6	+102,3	— 72,3	—361,2
Jugoszlávia	+ 63,8	+ 78,9		—168,9
Csehszlovákia	—196,5	+496,4	— 37,5	—183,1

Alapjában a négy elmaradott tőkeimportáló országban a tőke mozgás 750 millió dollár aktívummal zárult, ennek nagy részét a törlesztésre és kamatra fordították.

Tényleges gyarapodást Lengyelországban az aranykészletek növekedése, Magyarország esetében pedig az importtöbblet finanszírozása jelentett. Csehszlovákia esetében annyiban volt a helyzet eltérő, hogy ott a külkereskedelmi mérleg többlete lehetővé tette a tőkekivitelt, illetve a külföldi kézben levő cseh részvények visszavásárlását.

Ha tehát a külföldi tőkebehatás a 20-as években előmozdította és elő is mozdította a belső tőkefelhalmozást, tisztán pénzügyi szempontok alapján a mérleg kedvezőtlenebb, mivel az egész időszakban törlesztés és kamat címén többet fizettek ki, mint a tiszta nettó tőkebeáramlás.

Ilyen körülmények között a korszak egész gazdasági fejlődésében a külföldi tőke még annyira sem töltötte be a fejlődésre ösztönző szerepet, mint 1914 előtt.

Aligha vitatható, hogy a felhalmozásnövekedés lelassulásában ez a tényező nem elmellőzhető szerepet játszott, és még élesebben állította előtérbe a külkereskedelem, illetve külkereskedelmi mérleg kérdéseit. A külföldi tőkebehatás ténylegesen csak 4—5 évben fedezhette ugyanis az importtöbbletet, a többi időszakban viszont kimondottan exporttöbbletre volt szükség az adósságok törlesztésére.

Mennyiben volt képes a közép-kelet-európai országok külkereskedelme eleget tenni ezeknek a várákosoknak? Mindenekelőtt négy alapvető mozzanatra kell utalnunk, mely a térség országainak külkereskedelmi helyzetét döntően befolyásolták.

Külföldi adósságtörlesztés az export %-ban

	Bulgária	Magyarország	Lengyelország	Románia	Jugoszlávia
1924	9,2	2,4	9,0	3,5	—
1926	8,5	11,1	7,5	9,5	11,5
1928	12,3	17,9	11,3	14,6	18,5

Először a Monarchia felbomlása, mely felszámolta az 50 milliós közös vámterületet, ezáltal a térségben a külkereskedelem funkcióját erősen növelte, hiszen a korábbi belkereskedelem (részben Magyarországon belül, részben Ausztria és a cseh területek, végül pedig a volt Monarchia két része között) most külkereskedlemmé változott.

Másodszor az uralkodó gazdaságpolitikai koncepció, — akár a hazai ipar fejlesztése, akár a mezőgazdaság védelme, végül pénzügyi okok — bizonyos mértékig a külkereskedelem csökkentése arányába hatott.

Harmadszor a világgazdaság tendenciái sem kedveztek a külkereskedelemnek. A háború előtti dinamikus fejlődés megszűnt, a súlyos piacnehézségek következtében a külkereskedelem volumene alig érte el az első világháború előtti szintet. A külkereskedelem szerepének lényeges csökkenését különösen az előző periódussal összevetve érzékelhetjük.

1891—95, illetve 1911—13 külkereskedelmi átlagát összevetve megállapíthatjuk, hogy a volumen megkétszereződött, ezzel szemben a két világháború közötti fejlődést az alábbi adatok illusztrálják:

Külkereskedelem volumene

1913	100
1928	113
1937	114

Negyedszer kisebb periódusoktól eltekintve az ármozgás, illetve a cserearány kedvezőtlen volt, a térség elsősorban mezőgazdasági exportra berendezkedett országai szempontjából, így a korábbi exportszektorok növekedésére való ösztönzés — később súlyos elhelyezési lehetőségek is jelentkeztek — csekélyebb volt.

A külkereskedelmi ármozgást a következő adatok jellemzik.

	Nyersanyag	Élelmiszer	Iparcikk	Árarány	
				$\frac{\text{élelem}}{\text{iparcikk}}$	$\frac{\text{nyersanyag}}{\text{iparcikk}}$
	1913 = 100				
1921	120	148	186	80	65
1924	133	154	153	100	87
1929	121	134	142	94	85
1932	53	67	90	74	59
1938	51	58	70	81	71

Az első világháború után — függetlenül belső struktúrájuktól, hogy iparosodó, vagy mezőgazdasági országról volt szó — valamennyi ország erősen külkereskedelemre volt utalva.

A közép-kelet-európai térség agrár, illetve agráripari országoknak külkereskedelmét vizsgálva néhány közös vonásból indulhatunk ki.

Először is jóllehet az első világháború előtt valamennyi ország esetében az exportszektornak fontos szerepe volt a gazdasági élet előrehaladó vagy kezdődő átalakulásában, mégis a kereskedelem színvonala vagy igen alacsony volt (Bulgária, Szerbia), vagy alig haladta meg a közepes értéket (Magyarország, Románia, Lengyelország).

Másodsor a háború következményei az agrártermelésben rendkívül súlyosan és hosszantartóan jelentkeztek. Így a háborút követő jónéhány esztendőben ezek az országok nemcsak meg voltak fosztva legfontosabb exportkiviteltől, de bizonyos mértékig élelmiszerbehozatalra szorultak.

Az 1909—13 közötti átlag 26 millió q gabonaexport helyett, 1912—23 között évi 3 millió q behozatalra került sor. Az erősen agrár exportáló országok tehát éppen azokat az éveket nem tudták kihasználni, amikor Európában nagy volt az élelmiszerkereslet, mikor a terms of trade kedvező volt, és mikor többnyire az infláció, valutaleértékelés is segítette volna exporttevékenységüket.

Harmadsor valamennyi országban rendkívül alacsony volt az export diverzifikáció lehetősége, vagyis az export nagy részét egy, vagy egynehány termék tette ki. Ez azt jelentette, hogy kedvezőtlen ármozgás, vagy piacnehézségek különösen érzékenyen érintették az országokat, gyakorlatilag súlyos függésbe hozták a világgazdaságtól, vagy néhány árucikkeiket felvevő országtól.

Az öt legfontosabb exportcikk aránya az exportban:
%₀-ban

	1925	1933	1937
Bulgária	74	70	61
Magyarország	34	35	34
Lengyelország	47	45	42
Románia	86	81	86
Jugoszlávia	50	52	56

Mint látjuk, éppen a három legfejletlenebb országban a legnagyobb az exportcikk koncentrációjának aránya.

Negyedszer, a háborút közvetlenül követő évek élelmiszerkereslete hamar megszűnt, és az agrárországok tradicionális exportcikkei iránt a kereslet alig, vagy igen lassan növekedett. Ez kapcsolatban állt azzal, hogy a fejlett ipari országokban 1880 és 1913 között a gabonafogyasztás elég gyorsan emelkedett, a két világháború között viszont stagnált. Így a kelet-európai országok élelmiszerexportjukat alig tudták növelni. 1924—29 között Bulgária, Jugoszlávia 17%₀-kal, Magyarország 8, Románia mindössze 7%₀-kal. Pedig az egy főre eső élelmiszerexport így is mintegy 30%₀-kal a háború előtti szint alatt maradt.

Ötödször, kisebb-nagyobb eltérésekkel valamennyi országban az iparcikk import dominált, melyben a szélső értékeket Lengyelország 50 és Románia 80%₀-kal képviselte. Az iparcikkbehozatal döntő tételét a fogyasztási cikkek (az import 40—50%₀-a) tették ki, melyet az importhelyettesítő iparosítás és az ezt támogató magas behozatali vámok csak lassan és főként a 30-as években szorítottak vissza. A nehézipari, főleg beruházási javak behozatala — mely a gazdaságok struktúráját megváltoztathatta volna — viszonylag mindig csekély maradt. Arányait ille-

tően azonban a teljesen agrárországokban volt nagyobb, mivel Lengyelország és Magyarország nehézipara a viszonylag alacsony belső szükségletet jórészt kielégítette, sőt mint láttuk, súlyos strukturális nehézségekkel küzdött.

*

A külkereskedelem végső soron valamennyi ország esetében erősen meg határozta a gazdasági fejlődés egészét, hogy vajon a nemzetgazdaság egésze, illetőleg valamelyik szektora milyen mértékű növekedést ért el. Az átfogó mutatók ebben a kérdésben igen sok körülmény miatt torzítanak. Egyrészt mivel a modern gazdasági fejlődés egyetlen olyan nagyobb szakaszát sem ismerjük, mikor ilyen hosszantartó gazdasági hanyatlás következett volna be, mely az átlagokat természetesen erősen torzítja.

A mintegy két évtizedet felölelő korszakból az első pár esztendő — bár növekedést mutat —, azért nem hat a növekedési indexre, mivel ekkor a háború előtti szint eléréséről van csupán szó, később pedig a válságperiódus néhány éves tényleges visszaesést jelent. Ha tehát 1920 és 1938 között számítanánk a növekedést, akkor felfelé torzítanánk, ha 1920 és 1938 között számítanánk a növekedést, akkor felfelé torzítanánk, ha 1924 és 1938 között, akkor lefelé, mivel figyelmen kívül hagynánk, hogy a háború következtében egy évtized jórészt kiesett a gazdasági fejlődésből. Másrészt korábban az átlagos gazdasági növekedés erősebben valamennyi ágazat együttes, jóllehet különböző ütemű fejlődéséből alakult ki, most viszont gyakori, hogy néhány szektor fejlődése más szektorok stagnálásával és visszaesésével párosult, így az aggregát mutatók ismét csak részben fejezik ki a gazdasági mozgás lényegét. Végül az ármozgások sokkal radikálisabbak voltak, mint korábbi összehasonlítható fejlődési szakaszban, amely ismét a növekedési tendenciák megbízható mérését, illetve a különböző gazdasági szektorok — nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának reális kifejezését nehezítik meg.

Mindenesetre az összesítő adatok arra utalnak, hogy — talán az egy Ausztriát kivéve — valamennyi országban az ipar képviselte a nemzeti jövedelem legdinamikusabb szektorát, ennek következtében a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás az ipar javára tolódott el.

Teljesebbé válik a kép a nemzeti jövedelem termelésének megoszlása alapján. Ez annál is fontosabb mutató, mert — a lakosságmegoszlással ellentétben — a technikai színvonal és a munka termelékenysége közötti ágazati különbségek hatásait is kifejezik.

A nemzeti jövedelem termelésének megoszlása százalékban

Ország	Mezőgazdaság		Ipar		Egyéb	
	1	2	1	2	1	2
Ausztria*	25	35	47	43	28	27
Csehszlovákia**	33	23	51	53	16	24
Magyarország*	44	37	30	36	26	28
Lengyelország	—	39	—	32	—	29
Románia**	60	53	24	28	16	19
Jugoszlávia***	58	54	21	22	21	24
Bulgária*	71	63	16	18	13	19

* Az 1. rovat 1913. évi adat, a háború utáni területeken a 2. rovat ** 1938. ávi adat.

** Csak a cseh területre vonatkozó 1913. évi adat.

*** Az 1. adat 1922-re vonatkozik.

A gazdaság modernizálódásának az ipar térnyerése által jellemzett folyamata tehát a két világháború között nem jelentéktelen mértékben haladt előre Kelet-Délkelet-Európában. A Balkán államok a második világháború küszöbén lényegében megközelítették a magyar és lengyel gazdaság negyedszázaddal korábbi, századeleji fejlettségi szintjét, struktúráját. Az egyoldalú agrártúlsúlyból való kivetkezés küszöbére léptek. Magyarország és Lengyelország esetében pedig a mezőgazdaság és ipar részesevé az össztermelésből a kiegyenlítődés felé tendált, jellegzetesen agrár-ipari struktúra kialakulására utalva. Ausztria és Csehszlovákia viszont lényegében az iparosodott nyugat-európai gazdaságszerkezet jellemzőit tükrözte.

A gazdasági élet igen lassú, kínos modernizálása arra tehát nem volt elegendő, hogy gyökeresen átalakítsa a kelet-európai országok gazdaságát, arra azonban igen, hogy azokat az ellentmondásokat, melyek már a századforduló után jelentkeznek, tovább mélyítse. Ezek az ellentmondások bizonyos fokig a falu és a város, mezőgazdaság és a modernebb gazdasági ágazatok ellentétében jelentkeztek.

A falu és a mezőgazdaság annak ellenére, hogy így is gyorsan haladt, s jórészt megtörtént a tőkés átalakulás, mégis a hagyományos akár földesúri feudális, akár paraszti kisárutermelő gazdaságot, társadalmat, s nem utolsó sorban életformát testesített meg, szemben a várossal, amely az ipar, a kereskedelem és mindenhatóvá váló bankok otthona s jelképe volt. A mobil tőke fölénye az ingatlan vagyonnal szemben a korszakban tovább mélyült nemcsak objektív fejlődés következményeként, de a gazdaságpolitika, a nemzetközi pénzügyi nehézségek stb. folyaményaként is. A még erősen agrárjellegű országokban az agrárlakossággal szemben bizonyos fokig attól teljesen elkülönülve állt a mobil tőke, mely szervezeteivel, árviszonyaival általában mindinkább erősödő szerepével, helyzetével képes volt a gazdasági élet teljes uralmára, s a hagyományos termelő szektor teljes alárendelésére. A kor nemzetközi piac, ár és hitelviszonyai természetesen erősítették ezt a tendenciát, amit még inkább elmélyített, hogy a hagyományosabb jellegű agrár vagy kisipari szektorral szemben, a nagyiparban, a hiteléletben a kapitalizmus modern formái váltak általánossá.

A két világháború közötti évtizedekben lelassuló gazdasági növekedés végül is nem idézhetett elő döntő strukturális változásokat a közép-kelet-európai országok gazdaságában. A leglényegesebb szerkezeti sajátosságok, az agrár-ipari szerkezet, az ipar modernizálása, a belföldi tőkeképződés és külföldi forrásokra utaltság, a külkereskedelem struktúrája, a nemzeti jövedelem színvonala stb. tekintetében legfeljebb kisebb eltolódás, részleges előrehaladás játszódott le a gazdaság alapvető struktúra változása nélkül. A XX. század elején tapasztalható dinamizmus lelassult, a gazdasági változásokat nem kísérte lényeges társadalmi szociális átalakulás. Sőt míg a XX. század eleji gazdasági növekedés még az életszínvonal emelkedésével járt együtt, addig a két világháború között a gazdasági növekedés többnyire nem járt együtt a lakosság tényleges jövedelemnövekedésével. Ilyen körülmények között az ellentmondások nem hogy feloldódtak, hanem még inkább elmélyültek, kiéleződtek. Délkelet-Európa politikai, gazdasági és szociális szempontból egyaránt a kontinens állandó válságokkal küzdő, robbanásig feszült belső ellentmondásokkal terhelt területévé vált, ahol minden változásért kiáltott.

Hivatkozott művek

- J Tomasevich: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford 1955
 D Warriner: Economics of Peasant Farming. London 1939
 P. N Rosenstein-Rodan: Problems of industrialisation of Eastern Europe
 K Mandelbaum: The Industrialisation of Backward Areas Economic Journal 1942 Oxford. 1945
 W Moore: Economic Demography of Eastern and Southeastern Europe. Geneva 1945